

Hertogsgemaal Gewande

Gaaf industrieel-archeologisch monument

Jac. J. Luyckx

Hoewel al dertig jaar buiten gebruik, staat het Hertogsgemaal in Gewande, op de hoek van de Maasdijk en de Rosmalensedijk, nog altijd fier overeind. Om zijn zowel cultuurhistorische als architectuurhistorische waarde is het gemaal tegenwoordig 'rijksmonument'. In het kader van het thema water, dit jaar aandachtsveld van (de Bossche) Tijdreiziger, voldoende aanleiding om het gebouw, nu archeologisch en paleontologisch museum, eens in de schijnwerpers te zetten.

Dankzij een betere afvoer van het rivierwater van Maas en Waal richting Hollandsch Diep door het graven van respectievelijk de Bergsche Maas en de Nieuwe Merwede, kon de indertijd beruchte Beerse Overlaat – een laag dijkgedeelte tussen Grave en Cuyk, waar de Maas ieder jaar bij hoog water overstroomde en het hele poldergebied van Grave tot 's-Hertogenbosch onder water zette – in 1942 worden gesloten. Maar om daarna ook het waterpeil in

'In cultuurhistorisch opzicht zijn beide gemalen (Caners en Hertogsgemaal) van betekenis als elementen uit de geschiedenis van de waterhuishouding in het noordoostelijk gebied van Noord-Brabant. Het interieur en de functie als museum dragen daar in sterke mate toe bij', aldus Rijksmonumentenzorg. Op de foto naast het Hertogsgemaal de Blauwe Sluis. (Foto: Olaf Smit)

de polders op het gewenste niveau te houden, schoten de bestaande sluizen in de mond van de Hertogswetering bij Gewande, de Blauwe Sluis en de Nieuwe Sluis, te kort. In 1941 kwam een nieuw gemaal gereed, dat in het verlengde van de Hertogswetering, 'Hertogsgemaal' werd gedoopt. Op haar beurt dankte de Hertogswetering haar naam aan Hertog Jan II, die al in de veertiende eeuw deze waterloop had laten graven.

Voordat het Hertogsgemaal tot stand kwam was, in 1933, enkele tientallen meters verder aan de Maasdijk het gemaal 'Caners' gebouwd, genoemd naar een vroegere dijkgraaf van het Waterschap De Maaskant, nu Waterschap Aa en Maas. Dit gemaal was nodig om Het Laag Hemaal, een laaggelegen polder richting Oss, te bedienen. Het werd in 1979 samen met het Hertogsgemaal, wegens een tekort aan capaciteit vervangen door het wat meer naar het oosten langs de dijk gelegen 'Gemaal Gewande'. Dit verving tevens het vroegere Gemaal Ploegmakers (ook een oud-dijkgraaf), in 1953 gebouwd, niet alleen om zoals dat heet water uit te slaan, maar ook en vooral om water in te kunnen laten als het polderpeil in de zomer te laag stond. Anders dan het gemaal Caners – dat moderner oogt dan het jongere Hertogsgemaal – is het gemaal Ploegmakers, nadat het in 1977 buiten gebruik was gesteld, volledig gesloopt. Om de opsomming van gemalen compleet te maken moet nog het oude stoomgemaal verderop in de polder genoemd worden, een paar honderd meter achter de Maasdijk, op een plaats waar eerder een molen stond. Restanten van dit gemaal, dat in 1863 in gebruik werd genomen, zijn nog altijd (een beetje) zichtbaar.

Vlaggenschip

Terug echter naar het oude vlaggenschip van het voormalige Waterschap 'De Maaskant', het Hertogsgemaal, in 1941 in gebruik genomen. Op de monumentenlijst wordt het beschreven als een éénlaags gemaalgebouw op rechthoekige grondslag, bestaande uit een hoog gedeelte met zadeldak en een lagere aanbouw aan de oostzijde met lessenaardak. De muren zijn opgemetseld in rode baksteen.

De toegang tot het gebouw zit in de zuidelijke zijgevel. Boven de in een segmentboog gevatte toegangsdeur prijkt een mooie gevelsteen met de naam Hertogsgemaal en het bouwjaar 1940. Naast de deur een gedenksteen met onder andere de namen van de dijkstoel, het bestuur van het waterschap. Aan de achterkant van het gebouw springen, naast drie dubbele deuren, vooral de krooshekken in het oog, waarachter twee hardhouten schuiven die elk een inlaatkoker konden afsluiten.

Anton Verhagen (links) en Bram Steketee in de voormalige machinekamer. (Foto: Olaf Smit)

'Gewanden' en de Blauwe Sluis (midden boven) op de kaart van Joh. Camp uit 1785. De Rode Wetering voerde water af van de polder het Laag Hemaal, de Hertogswetering deed dat voor het Hoog Hemaal. (Stadsarchief, HTA; foto: Jac. Biemans)

In het hoge gedeelte zijn de pompen en de elektromotoren aangebracht. In het lage gedeelte bevindt zich het bedieningsmechanisme voor de waterbeheersing.

Aan de voorzijde bevonden zich twee betonnen uitlaatkokers, die uitkwamen in een perskolk die in verbinding stond met de Nieuwe Sluis. Nadat het gemaal in 1979 buiten werking was gesteld is de perskolk gedempt. In het gebouw hangt een gekleurde prent, waar de oude situatie nog op te zien is. 'De bouwkundige werken van de uitstroom zijn onder de grond nog aanwezig. De oorspronkelijke toestand zou dus in ere hersteld kunnen worden', zegt Anton Verhagen, voor zijn pensionering bodemspecialist bij de dienst Gemeentewerken van Den Bosch, en voorzitter van de heemkundekring Cro-Magnon, die het gebouw en museum beheert. Maar Verhagen realiseert zich dat de wens vader van de gedachte is. 'Misschien dat het waterschap dat nog wel eens zou willen als de Beerse Overlaat gereconstrueerd zou worden. Maar daar bestaat veel weerstand tegen. Ik geloof niet dat het er ooit van komt.'

Machiniekamer

Eenmaal binnen wordt de ruimte gedomineerd door twee grote verticale Heemaf elektromotoren, die de twee centrifugaalpompen van Stork, die in de kelder staan, aandreven. Waterbouwkundige Bram Steketee, in een vroeger leven werkzaam bij Rijkswaterstaat Den Bosch en intussen al ruim twintig jaar als vrijwilliger actief bij de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM), wijst ons op een merkwaardigheid. De elektromotor met het grootste vermogen (475 kW) is door onverklaarbare oorzaak aangesloten op de pomp met de minste capaciteit. De grootste pomp moet het doen met een elektromotor van 360 Kilowatt. Terwijl het in het bestek toch goed stond.... Behoudens de elektromotoren doet niets nog aan de machiniekamer van weleer denken. Vooral omdat het plafond is afgetimmerd, waardoor het hijsmechanisme met de twee zogeheten loopkatten voor de verplaatsbare takels aan het oog is onttrokken. Ook de naast de machiniekamer gelegen hoogspanningsruimte is niet meer als zodanig herkenbaar. Die is expositieruimte geworden, evenals de zolder. De elektromoto-

De twee grote elektromotoren. (Foto: Olaf Smit)

ren worden eveneens omgeven door vitrinekasten en de oude trap naar de zolder is vervangen door een eigentijds exemplaar. De moeilijk bereikbare pompkelder is nog slechts nuttig voor de opslag van materialen, maar het is de bedoeling daar ooit een extra expositieruimte van te maken. De oude centrifugaalpompen kunnen dan weer bewonderd worden. Als museum heeft het oude gemaal opnieuw betekenis gekregen. Archeologisch-paleontologische vondsten – een collectie waar Anton Verhagen als amateur-archeoloog en -paleontoloog een flink steentje

aan heeft bijgedragen – laten zien dat vroeger in deze omgeving mammoeten, neushoorns, wisenten en poolvossen hebben geleefd. De eerste menselijke bewoning hier dateert van vóór de Romeinse tijd. Uiteraard wordt ook aandacht besteed aan de bekende Romeinse 'Tempel van Empel'.

Gaafheid

Sinds 2002 is het Hertogsgemaal, dat grotendeels in oude toestand bewaard is gebleven, rijksmonument. De architectonische schoonheid van het gebouw is beperkt. Als representant van de Delftse School heeft het echter wel architectuurhistorische waarde, stelde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vast. De beschrijving in de monumentenlijst vermeldt: 'Mede door de gaafheid van het pand en de twee nog aanwezige elektrische motoren kan worden gesproken van een industrieel-archeologische waarde. Het heeft ensemble-waarde vanwege de functionele en typologische samenhang met de overige gemalen en sluisen bij Gewande.' Samen met het gemaal Caners is het Hertogsgemaal het enige bezit aan oude gemalen op het grondgebied van de gemeente 's-Hertogenbosch. Eigenlijk mag Gewande van geluk spreken dat het monumentale en beeldbepalende Hertogsgemaal er nog staat. Want tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden de Duitsers er 75 kg. springstof in gestopt om het bij de komst van de bevrijdingslegers op te kunnen blazen. Steketee: 'Maar een machinist van het Hertogsgemaal heeft de Duitsers een beetje voor de gek gehouden. Hij hield de bezetters voor dat ze met behulp van het gemaal de boel onder water konden laten lopen als de geallieerde troepen zouden komen.' Eerst in 1975 werd de lading springstof bij toeval teruggevonden en verwijderd.